

II. Z TEORIE IDIOMU A FRAZÉMU

II.1. Frazeologie, idiomatika

Frazeologie a idiomatika jsou relativně nové jazykové disciplíny, jejichž výzkum se plně rozvinul až ve druhé polovině 20. století (srov. FILIPEC – ČERMÁK 1985: 166). Samy termíny *frazeologie* a *idiomatika* existují již velmi dlouho, ale s významem odlišným od toho, jaký jim přisuzujeme dnes. Při pokusech vysvětlit pojmy *frazeologie* a *idiomatika* se odborníci většinou shodují v tom, že oba tyto pojmy označují jevy velmi podobné, ale přesto je nelze chápat jako termíny beze zbytku totožné.

Problémy z oblasti frazeologie zkoumali lingvisté již v minulém století, přitom není podstatné, že nepoužívali termíny rozšířené v tomto vědeckém odvětví dnes. Např. Jacobus van GINNEKEN (1907) ještě před Charlesem Ballym široce rozpracoval teorii o slovních spojeních (volných a ustálených). V letech 1906–1911 zařadil Ferdinand de SAUSSURE do svého jazykového kursu o syntagmatu též otázky frazeologie a idiomatiky. V té době vyšla i základní díla Charlese BALLYHO (1909, 1910), v nichž je rozpracována otázka idiomatických slovních spojení. První samostatná monografie pojednávající o idiomatice, jejímž autorem je Logan Pearsall SMITH, byla vydána v roce 1923 ve Velké Británii. Tato práce je jazykovědci ceněna dodnes (viz ČERMÁK 1982: 14).

Vědecký výzkum v oblasti frazeologie a idiomatiky se začíná formovat a nabývat dnešních rysů brzy po skončení druhé světové války. Důležitým přínosem k teorii frazeologie jsou práce Viktora Vladimiroviče VINOGRADOVA (1946, 1947) a Charlese Francise HOCKETTA (1956, 1959). Po nich zaznamenává frazeologie a idiomatika nebývalý rozmach. V osmdesátých letech dochází k pokusům vymanit frazeologický výzkum z izolace, do které se dostal zejména v šedesátých letech kvůli tehdejší snaze dokázat jeho specifčnost a svébytnost (ĎURČO 1991: 138). Jestliže

V. V. VINOGRADOV svými již zmiňovanými poválečnými studiiemi (1946, 1947) určil frazeologii tzv. *lexikologickou* orientaci, v anglosaské a americké oblasti se pozornost na frazeologii a idiomatiku obrátila zejména v souvislosti s kritickými připomínkami k Chomského gramatickému modelu v generativních a transformačních gramatikách; výzkum frazeologie a idiomatiky tak dostal tzv. *gramatickou* orientaci. Třetí a nejmladší orientaci – tzv. *pragmatickou* – nelze podle Petera ĎURČA někomu jednoznačně připsat, neboť vykrystalizovala z psycholingvistických, sociolingvistických a textolingvistických výzkumů v oblasti figurativního jazyka. Za důležité pro pragmatickou orientaci frazeologie a idiomatiky považuje Ďurčo zejména práce Floriana COULMASE (1981), Annelies BUHOFEROVÉ (1980) a Haralda BURGERA – Annelies BUHOFEROVÉ – Ambrose SIALMA (1982) (viz ĎURČO 1991: tamtéž).

Pokud jde o zařazování idiomů a frazémů do nejrůznějších slovníků, lze konstatovat, že jak ve výkladových, tak v překladových slovnících má frazeologie a idiomatika stále ještě spíše okrajové postavení. Možná proto, že se jedná – jak tvrdí František ČERMÁK – o nejobtížnější část každého slovníku (SČFI-P: 9). Proto se vytvářejí speciální frazeologické slovníky, jejichž úkol vymezuje Čermák takto: a) sloužit jako referenční příručka pro zjišťování a ověřování slovních spojení; b) sloužit jako zdroj poučení vedoucí k aktivnímu a správnému užívání idiomatických výrazů; c) sloužit zahraničním i domácím uživatelům ke zjišťování a studiu vztahů mezi dvěma nebo i více sledovanými jazyky; d) stabilizovat a popsat současný stav idiomatiky toho kterého jazyka (Tamtéž).

II.1.1. Frazeologie

Frazeologie je část vědy o jazyce, která se zabývá frazeologickým systémem v jeho současném stavu a historickém vývoji. Jakožto samostatná vědecká disciplína se konstituuje relativně brzy, předtím byla často považována za součást syntaxe, stylistiky nebo lexikologie. Těchto tří lingvistických disciplín se samozřejmě dotýká, ale například již v roce 1943 Josef Václav BEČKA s Vladimírem ŠMILAUEREM o frazeologii napsali, že je to „nauka o úslovích, větních obratech, vyznačujících jistý jazyk“ a také „sbírka takových úsloví“ (BEČKA – ŠMILAUER 1943: 200). Toto vymezení chápeme tak, že už tehdy považovali frazeologii za disciplínu do jisté míry svébytnou.

Podobně definuje oblast frazeologie slovenský lingvista Jozef MISTRÍK, který v ní vidí souhrn ustálených obrazných a expresivních slovních spojení a vědu o nich (MISTRÍK A KOL. 1993: 148). Rovněž další slovenský frazeolog Jozef MLACEK ji charakterizuje jako „súhrn všetkých frazém, frazeologických jednotiek v jazyku“ (FRAZTERM 1995: 31) a upřesňuje, že „do tohto súhrnu sa niekedy zaraďovali iba nevetné jednotky a vtedy sa hovorilo o frazeológii v užšom zmys-

le. Keď sa do predmetu frazeológie zahrnuli aj obrazné ustálené vetné jednotky s komunikatívnou funkciou, vydelila sa tzv. frazeológia v širšom zmysle¹³ (Tamtéž). Diskuse a spory o hranice tzv. užšieho a širšieho chápaní frazeologie se brzy ukázaly jako neplodné, a tak v roce 1988 – v souvislosti s potřebami specifického programu pro sestavování frazeologických a idiomatických slovníků – přichází z Moskvy (kolektiv kolem Veroniky Nikolajevny TELIJOVÉ)¹⁴ nová koncepce tzv. *frazeologických parametrů*, která přihlíží ke všem dosud známým aspektům výzkumu nejen frazeologických jednotek, ale jazykových jednotek vůbec (ĎURČO 1991: 138).

Velmi precizně a komplexně vymezuje frazeologii František ČERMÁK: podle něho jde o „oblast frazémů a idiomů včetně kvazifrazémů a kvaziidiomů jako specifických označení a pojmenování, kombinatoricky komplementární pravidelnému jazyku na všech rovinách s obsahově sémantickou stránkou; doplňuje se a prolíná s idiomatikou“ (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 238). Pro Vlastu STRAKOVOU je frazeologie „tou oblastí nominace, v níž se fixuje pojmenování určité skutečnosti či charakteristiky pomocí vícekomponentové jednotky, a to nejen za účelem pouhé reference, nýbrž i s výrazným zaměřením na subjektivní hodnocení v podobě názoru, postoje a vtipu“ (STRAKOVÁ 1987: 15).

Jak už jsme uvedli výše, předmětem zkoumání frazeologie byla původně nevětná ustálená spojení ekvivalentní se slovem. Tento předmět se pak často rozšiřoval o ustálená větná spojení, mezi něž se řadila přísloví, pořekadla a další parémie. Převážná většina jazykovědců se shoduje v tom, že víceslovné odborné termíny, ačkoliv to jsou rovněž ustálená slovní spojení, do frazeologie nenáleží. Spory se vedou o slova obrazného a expresivního charakteru (viz dále kap. Frazém, idiom).

II.1.2. Idiomatika

První definice ze slovníku jazykovědných termínů Rikarda SIMEONA vymezuje idiomatiku jako „ukupnost idioma kojega jezika“, přičemž sem řadí též „poslovice, uzrečice, pošalice, ustaljene izreke“ (SIMEON I 1969: 507). Druhá definice se pohybuje jen ve velmi obecné rovině a idiomatiku charakterizuje jako subdisciplínu široce pojaté frazeologie: „nauka o idiomima; dio frazeologije koji se bavi proučavanjem idioma“ (Tamtéž). Podíváme-li se na pojmy *idiomatika*, *idiomatičeskij* z pohle-

13 Podobně chápe frazeologii též chorvatská lingvistka Vesna MUHVIC-DIMANOVSKÁ; do frazeologie v širším smyslu řadí výrazy, u nichž desémantizace není provedena do důsledku – tedy i termíny, výrazy v procesu frazeologizace a lexikální frazémy („slobodni izrazi“). Konstatuje, že „tako široko shvaćen pojam frazeologizma uključuje u frazeološku građu i velik broj čvrstih veza tipa *hladni rat*, *željezna zavjesa* i sl., što neki rječnici označuju sintagmatskim izrazima“ (MUHVIC-DIMANOVSKI 1993: 323n.).

14 *Лексикографическая разработка фразеологизмов для словарей различных типов и для машинного фонда русского языка*. Ред. В. Н. Телия. Москва 1988.

du české lingvistiky, zjistíme, že v řadě českých studií týkajících se frazeologické problematiky (a rovněž ve frazeologických slovnících) nalezneme tyto pojmy buď zároveň s pojmy *frazeologie*, *frazeologický*, anebo je jako obecně používané termíny nenajdeme vůbec; tento přístup koresponduje se třetí Simeonovou definicí idiomatiky, v níž je chápána jako „sinonim za frazeologiju“ (Tamtéž). Potřeba nazývat vědu o frazeologizovaných slovních spojeních termínem *idiomatika* zde tedy podle všeho nebyla, tuto vědu bylo běžné označovat jako *frazeologii*. Pojem *frazém* se pak nejen v české lingvistice uchytil jako důsledek hledání jednoduchého (jednoslovného) termínu pro základní frazeologickou jednotku.

F. ČERMÁK byl ještě počátkem osmdesátých let minulého století toho názoru, že lingvisté opouštějí používání termínu *frazeologie* zejména pro jeho nejednoznačnost (ČERMÁK 1982: 14), z čehož usuzoval, že termín *idiomatika* by v budoucnu měl být jediným mezinárodně přijatým a jednotně definovaným označením pro jazykovou disciplínu, která zkoumá ustálená slovní spojení specifického charakteru – *idiomy*. Tuto tendenci podporovala prakticky totožná definice pojmů *frazeologie* a *idiomatika* v *České lexikologii* (SROV. FILIPEC – ČERMÁK 1985: 238, 239).

V současnosti – v době stále ještě paralelní existence obou termínů především v českém odborném diskurzu – označuje *idiomatika* především „súbor ustálených obrazných slovných spojení sledovaný prednostne zo strany sémantických vlastností takýchto jednotiek“ (FRAZTERM 1995: 64). Takto je podle autora zmíněného hesla J. Mlacka pojem *idiom* definován fakticky výhradně jen ve frazeologické koncepci F. Čermáka.¹⁵

II.1.3. Paremiologie

Všimněme si ještě jedné disciplíny, která je frazeologii velmi blízká. Jedná se o *paremiologii*, tedy nauku o příslovích, v níž se klade důraz „na to, koliko izražavaju duh i običaje naroda“ (SIMEON II 1969: 22). Mistríkova *Encyklopédia jazykovedy* o ní hovoří jako o součásti folkloristiky, jež zkoumá malé ustálené slovesné útvary – *parémie*, což jsou kondenzovaná a většinou obrazná vyjádření kolektivní lidské moudrosti či zkušenosti. Jozef MISTRÍK ji tedy nevnímá jako součást frazeologie, ačkoliv připouští, že od počátku sedmdesátých let existují snahy frazeologii o paremiologii rozšířit (MISTRÍK A KOL. 1993: 316). Stejně tak Mírek ČEJKA se domnívá, že rčení, přísloví, pořekadla, pranostiky, popř. citáty (i cizojazyčné) z hlediska lingvistického do frazeologie a idiomatiky spíše nepatří a paremiologii doporučuje vyčlenit jako samostatnou disciplínu (ČEJKA 1992: 35).

¹⁵ Viz např. tvrzení, že „oba pojmy [rozuměj frazeologie a idiomatika; pozn. P.K.], stejně jako frazém a idiom, se prakticky překrývají, první však je označením formálních aspektů jevu, druhý aspektů sémantických“ (ČERMÁK 1997a: 260).

Autor srbochorvatského frazeologického slovníku Josip MATEŠIĆ přísně rozlišuje frazémy lexikálního charakteru (v Čermákově pojetí *kolokační IF*; FILIPEC – ČERMÁK 1985: 206n.) a ustálená slovní spojení, která mají formu věty, především tedy *parémie* (v Čermákově pojetí *propoziční a polypropoziční IF* – tamtéž). Propoziční frazémy Matešić nebere v úvahu a do svého slovníku je záměrně nezařazuje (FHS: VI). Jozef MLACEK definuje paremiologické útvary jako „malé folklórne útvary, ktoré z jazykového hľadiska patria do frazeológie (majú teda vlastnosti frazém)“. Řadí k nim přísloví, pořekadla, ale i pranostiky nebo hádanky. Souhrn všech takovýchto jednotek nazývá „paremiologickou frazeologiou“ (FRAZTERM 1995: 97n.).

II.2. Frazém, idiom

Pro celou historii frazeologie a idiomatiky bylo příznačné nejen hledání mezinárodně přijatelného jednotného označení základní jednotky této lingvistické disciplíny, ale především snaha o komplexní a vyčerpávající definici takovéto jednotky. Ve starších pracích o frazeologické problematice se hovořilo obecně o *ustáleném slovním spojení*, čímž se kladl důraz na opozici s tzv. slovním spojením volným. Později se začalo rozlišovat mezi ustáleným slovním spojením *v širším smyslu* (jakýmkoliv slovním spojením vyznačujícím se ustáleností) a ustáleným slovním spojením *v užším smyslu* (ustáleným slovním spojením vykazujícím určitou míru idiomatizace) (srov. FRAZTERM 1995: 126). Vyjmeme-li ze skupiny široce chápaných ustálených slovních spojení frazémy, zůstanou nám *vícéslovná pojmenování* (PMČ: 71n.). U Bečky a Šmilauera narazíme na termín *sousloví*, který je v jejich společné studii definován jako „těsné spojení slov v nedělitelnou jednotku významovou“ a je charakterizován jako název z roviny lexikální (BEČKA – ŠMILAUER 1943: 206; poprvé však již Bečka [1934]). Velmi podobně definuje Jaroslav ZAORÁLEK termín *rčení*, který užívá pro „lexikalizovaná obrazná spojení slov“, avšak v širším smyslu ho záměrně používá v obecném významu „frazeologismus“, neboť pro svůj lexikografický záměr potřeboval terminologicky sjednotit *rčení*, *pořekadla* a *úloví*, mezi nimiž nespatořoval podstatnější rozdíly (ZAORÁLEK 2009: VII).

V současné frazeologii a idiomatice vládne shoda v tom, že předmětem jejího zkoumání jsou právě idiomatizovaná slovní spojení na úrovni kolokací za účasti buď jen autosémantických, nebo autosémantických a synsémantických komponentů (srov. FILIPEC – PETR 1985: 48). Frazeologové se však dosud rozcházejí v názoru, zda do frazeologie a idiomatiky řadit též idiomatizovaná slovní spojení na úrovni kolokací za účasti jen synsémantických komponentů (tzv. subfrazémy), idiomatická slovní spojení na úrovni vět a souvětí (tzv. frazeotextémy nebo propoziční a polypropoziční frazémy), idiomatická slovní spojení na úrovni lexikální (tzv. slova obrazného a expresivního charakteru nebo též idiomatická kompozita), citáty slavných osob,

slovní spojení nacházející se teprve v procesu frazeologizace nebo i takové specifické literární útvary jako jsou např. hádanky (nejednoznačnost chápání pojmů *frazém* a *idiom* konstatují např. J. MATEŠIĆ [FHS: VI], J. FILIPEC [1984], M. ČECHOVÁ [1986], M. TOMIĆ [1988], V. MUHVÍČ-DIMANOVSKÁ [1993] aj.; ve *Frazeologické terminologii* [FRAZTERM 1995] je zaznamenáno až pět významů pojmu *frazém* a stejný počet významů pro termín *idiom*; v *Encyklopédii jazykovedy* [MISTRÍK A KOL. 1993] je výraz *idiom* definován třemi způsoby). Tyto rozpory tak „předurčují i podobu výsledného korpusu, který tak jen velmi zřídka bývá důsledný a homogenní“ (ČERMÁK, BLATNÁ A KOL. 1995: 122).

Celý komplex problémů s definicí základní jednotky frazeologie a idiomatiky kriticky zhodnotil už v roce 1982 F. ČERMÁK: „Stejně jako je pro IF v dosavadním pestrém spektru přístupů charakteristická snaha bohatě klasifikovat (při selektivnosti, vágnosti a překrývání kritérií však jde jen o pouhou impresi a dohad), je pro ni charakteristická na druhé straně dobře sice pochopitelná, avšak málo realistická snaha dospět k jednotné definici IF. Co se pod takovou definicí nevejde, se pak obvykle za IF nepovažuje. Příslušný autor se pak ovšem již nenamáhá s vysvětlením, kam takové reziduum vlastně zařazuje (tj. do pravidelného jazyka, nebo nějaké předpokládané další, tj. třetí oblasti apod.)“ (ČERMÁK 1982: 114; podtrž. P.K.).

Co se týče vzniku frazému procesem frazeologizace původně nefrazeologického slovního spojení, V. MOKIJENKO jej vidí v následující posloupnosti: свободное сочетание с широкими вариационными потенциями → нормированное литературное употребление с ограниченным количеством вариантов → индивидуально-авторская обработка нормированных фразеологизмов (MOKIJENKO 1980: 22n.). Ze spíše psycholingvistického pohledu se na proces idiomatizace díval o mnoho let dříve již Boris LARIN: „В долгом речевом обиходе ‚излюбленные‘ выражения утрачивают подробности, укорачиваются, сохраняя самые необходимые элементы, часто – только начало формулы. Привычное, давно известное, всем памятное понимается с полуслова, с полунамека. Первоначальный, нормальный состав предложения деформируется, от него остаётся *сигнальный фрагмент*, который скоро превращается в идиому, неразложимое словосочетание, так как полная и ясная исходная формула забывается“ (LARIN 1956: 220).

Vzhledem k teoretickým pramenům, které danou lingvistickou oblast zpracovávají a které zároveň pocházejí z těch zemí, jejichž jazyky jsou předmětem našeho odborného zájmu (tedy především od českých, srbských a bulharských, ale také slovenských a chorvatských jazykovědců), rozhodli jsme se vycházet především z české teorie, kterou komplexně vytvořil František ČERMÁK (viz mj. průkopnické skriptum *Idiomatika a frazeologie češtiny* [1982], dále *Česká lexikologie* [1985] – spolu s Josefem Filipcem, obsahující rozsáhlou část *Frazeologie a idiomatika*, sborník jeho statí *Frazeologie a idiomatika česká a obecná* [2007] a zejména čtyři díly *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* [Přirovnání 1983, 2. vyd. 2009, *Výrazy neslovesné* 1988, 2. vyd. 2009, *Výrazy slovesné* 1994, 2. vyd. 2009 a *Výrazy*

větné 2009] – F. Čermák v hlavní redakci společně s **Jiřím Hronkem** a **Jaroslavem Macháčem**, poslední díl už jen samostatně).

Pokud se týká dalších jmenovaných jazyků, velkým přínosem jsou nesporně teoretické práce slovenských frazeologů – zejména **Jozefa MLACKA** (*Slovenská frazeológia* [1977, 2. vyd. 1984], *Tvari a tváre frazém v slovenčine* [2001, 2. vyd. 2007], sborník jeho statí *Štúdie a state o frazeológii* [2007] a specializovaný odborný slovník *Frazeologická terminológia* [1995] – spolu s **Peterem Ďurčem** a dalšími slovenskými frazeology); svoji hodnotu má zcela určitě i badatelská práce **Františka MIKA** (*Frazeológia v škole* [1989]).

Na území bývalé Jugoslávie (zajímá nás ovšem pouze užší prostor bývalé srbochorvatštiny) se frazeologie jako vědecká disciplína nejvíce rozvíjela mezi chorvatskými lingvisty – za průkopníky chorvatské frazeologie se mohou považovat **Josip MATEŠIĆ** (mj. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* [1982]) a **Antica MENACOVÁ** (mj. série *Mali frazeološki rječnici* – řada dvoj- až trojjazyčných brožovaných frazeologických příruček, mezi nimiž je i *Hrvatsko/srpsko]-češkoslovački frazeološki rječnik* [1986, 2. vyd. 1998] – spolu s **Dubravkou Sesarovou** a **Renatou Kucharovou**, dále *Hrvatski frazeološki rječnik* [2003, 2. vyd. 2014] – spolu s **Željkom Fink-Arsovskou** a **Radomírem Venturinem** a sborník jejich statí *Hrvatska frazeologija* [2007]), jejich úspěšnou pokračovatelkou je nesporně **Željka FINK-ARSOVSKÁ** (mj. monografie *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra* [2002] a *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema* [2006] – jmenovaná je tu hlavní autorkou). Srbská frazeologie je poněkud ve stínu plodnější a dynamičtější chorvatské, zabývá se jí např. **Dragana MRŠEVIĆ-RADOVIČOVÁ** (mj. monografie *Фразеологија и национална култура* [2008]). Snahu podchytit frazeologii bosenského jazyka – tj. třetího ze čtyř „nástupnických“ jazyků dřívější srbochorvatštiny – projevila ve své hybridní monografii/slovníku **Ilijas TANOVIĆ** (*Frazeologija bosansko-goranskog jezika* [2000]).

Zosobněním bulharské frazeologie je bezesporu **Keti NIČEVOVÁ** (mj. dvojdílný *Фразеологичен речник на български език* [1974–1975] – spolu se **Sijkou Spasovovou-Michajlovovou** a **Kristalinou Čolakovovou**, jeho doplnění nazvané *Нов фразеологичен речник на български език* [1993] a monografie *Българска фразеология* [1983, 2. vyd. 1987]), přínosné jsou ale též monografie **Vesy KJUVLIEVÉ-MIŠAJKOVÉ** (*Фразеологизмите в български език* [1986] a *Устойчивите сравнения в български език* [1986]) a slovník frazeologických synonym **Ani NANOVOVÉ** (*Фразеологичен синонимен речник на български език* [2005]); za nejnovějším monografickým počinem v této oblasti stojí **Stefana KALDIEVOVÁ-ZACHARIEVOVÁ** (*Българска лексикология и фразеология. Том 2: Българска фразеология* [2013]).

Jak v postčeskoslovenském, tak i v postjugoslávském a bulharském prostředí se frazeologií a idiomatikou zabývá řada dalších odborníků, náš výčet zdaleka není úplný, snaží se podchytit především ty osobnosti, které buď vtiskly ráz dané národní frazeologii, anebo se zasloužily o významný monografický či frazeografický počín.

S F. ČERMÁKEM můžeme jednotku idiomatiky a frazeologie – **frazém, idiom** – charakterizovat jako „**ustálenou kombinaci minimálně dvou forem (morfémů, lexémů, kolokací, vět), která je různě anomální formálně, kolokačně i sémanticky a tvoří jednotku bezprostředně vyšší roviny. Je vymezená v různém, avšak zřetelném stupni integrální konsituacní funkcí a denotátem, jež nejsou z hlediska svých komponentů plně derivovatelné, prediktabilní a jež ani naopak na ně nelze zpátky beze zbytku, popř. vůbec rozložit. Oblast IF je pak oblastí takových kombinací**“ (ČERMÁK 1982: 115). Z definice tedy mj. zřetelně vyplývá, že o frazeologii a idiomaticitě lze mluvit nejen tehdy, máme-li na mysli sémanticky anomální kombinaci *slov*, ale též sémanticky anomální kombinaci prvků jiných jazykových rovin, pokud mají významově obsahovou stránku (SROV. FILIPEC – ČERMÁK 1985: 205). V jednom frazému se přitom mohou ojedinele kombinovat i prvky různých rovin (Tamtéž: 206).

Klasifikace idiomů a frazémů (IF) z hlediska strukturního tedy podle výše řečeného vypadá následovně:

1. **LEXIKÁLNÍ IF** (jejich komponenty jsou z roviny morfematické; např. *быдзашто* – Pav 179)
2. **KOLOKAČNÍ IF** (jejich komponenty jsou z roviny morfematické i lexikální):¹⁶
 - a) **se sysémantickými komponenty** (např. *и те како* – Pav 131)
 - b) **s autosémantickými i sysémantickými komponenty** (např. *на длаку верно* – And 26)
 - c) **s autosémantickými komponenty** (např. *пролиту сузе* – Pav 12)
3. **PROPOZIČNÍ IF**:
 - a) **se sysémantickými komponenty** (jejich komponenty jsou z roviny morfematické; např. *И то како!* – Pav 258)
 - b) **s autosémantickými, resp. kolokačnimi komponenty** (jejich komponenty jsou z roviny lexikální, resp. kolokační; např. *Заборав све леци* – And 83)
4. **POLYPROPOZIČNÍ IF**:
 - a) **monosubjektové** (jejich komponenty jsou z roviny kolokační nebo propoziční; např. *Сви путеви воде у Палестину, ниједан из ње* – Pav 248)
 - b) **intersubjektové** (jejich komponenty jsou z roviny propoziční; např. – *Je ли пујев?* – *Пујев!* – And 158) (klasifikace viz FILIPEC – ČERMÁK 1985: 206n., 237n., příslušné příklady byly zvoleny z našich excerpt).

Co se týče **lexikálních idiomů a frazémů**, z nich můžeme vyčlenit např. **idiomatická kompozita** (typ *mateřídouška*; *strašpytel* atp.) a **idiomatické deriváty** (typ *zákeřný*; *poduška*; *смртоносан* – And 260; *богорадити* – And 47 atp.) (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 211; ČEJKA 1992: 35 – označené příklady byly zvoleny z našich excerpt). J. MISTRÍK nazývá tento typ frazému „zložené slová obrazného a expresívneho

16 Zde chápe Čermák morfémy v širším smyslu; volné morfémy jsou zároveň slovem (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 206).

charakteru“ a do frazeologie je nezařazuje (MISTRÍK A KOL. 1993: 148). Za lexikální frazém pak považuje to, co J. MLACEK definuje jako „jednotky frazeologie, které vznikly frazeologizováním konkrétného slovního spojení v jeho konkrétnom lexikálnom zložení a ustálenom stvárnení. Je to typ, ktorý sa vydeľuje v rámci klasifikácie frazém podľa bázy svojho vzniku. Opozitným typom je syntaktická frazeológia“ (FRAZTERM 1995: 81; podobně MISTRÍK A KOL. 1993: 148). Tyto lexikální frazémy v Mistríkové pojetí jsou v podstatě shodné s tzv. *frazeolexémy*, tedy frazémy „nominativního a predikativního typu“ (FRAZTERM 1995: 31). V opozici k nim stojí frazémy propozičního a polypropozičního typu (*frazeotextémy*; srov. tamtéž).

Mlackovo a Mistríkovo chápání „lexikálnosti“ frazeologické jednotky tedy vychází z její syntaktické funkce (větný člen × věta) a z faktu, že idiomatické slovní spojení je stejnou sémanticky nedělitelnou jednotkou jako lexém („Группа фразеологических оборотов равнозначных слову или словосочетанию овладевает значением во всех отношениях аналогичным лексическому значению слова“ – ЛЕКСИКОЛОГИЈА: 180). Naproti tomu v Čermákové pojetí je východiskem pro označení frazému jako jevu lexikálního sama struktura frazeologické jednotky. Pro naši potřebu budeme termínu *lexikální frazém a idiom* užívat ve shodě s Čermákem. Budeme-li mít potřebu rozlišit frazémy z hlediska syntaktického (resp. z hlediska jejich zapojení do textu), pak budeme – ve shodě s Mlackem – označovat frazémy nominativního a predikativního charakteru jako *frazeolexémy* a frazémy propozičního a polypropozičního charakteru jako *frazeotextémy*.

Tradičně nejčastěji užívaná definice základní jednotky frazeologie a idiomatiky – totiž že je to typ ustáleného slovního spojení obrazného a expresivního charakteru, jehož význam nevyplývá ze součtu významů jeho komponentů (jednotlivých slov) a u něhož významy jeho komponentů mohou vykazovat různé stupně idiomatizace – mívá ponejvíce na zřeteli nejméně spornou skupinu frazémů, totiž širokou oblast tzv. **kolokačních idiomů a frazémů**. Od výše uvedené definice se v podstatě neliší např. charakteristika ve *Frazeologické terminologii*¹⁷ a u samotného J. MLACKA¹⁸, u A. MENACOVÉ¹⁹, u M. POPOVIĆE²⁰, u S. RITTGASSERA²¹,

17 Frazém je „špecifický typ ustáleného slovního spojení vyznačující sa expresívnosťou a obraznosťou, ktorého zložky sa úplne alebo aspoň čiastočne desémantizovali“ (FRAZTERM 1995: 28).

18 „Za frazeologickú jednotku (FJ) čiže frazému alebo frazeologický zvrät pokladáme také spojenia, ktoré sa vyznačujú ustálenosťou, obraznosťou a expresívnosťou a novým celostným lexikálnym významom, ktorý nie je súčtom významov jednotlivých slov tvoriacich FJ“ (MLACEK 1977: 34).

19 „Zbog takve čvrstine strukture frazeologizama njihovi se dijelovi obično i ne osjećaju kao riječi sa samostalnim značenjem, te značenje cijelog frazeologizma ne proistječe iz značenja pojedinih dijelova, nije jednako zbroju njihovih značenja“ (MENAC 1970: 1).

20 Frazém je „zadani skup od najmanje dviju riječi, u kojem je najmanje jedan član izmijenio svoje obično značenje, a koji se može uklopiti u kontekst poput svakog običnog leksema“ (POPOVIĆ 1980: 48).

21 „Frazemi (frazeološke jedinice) su ustaljeni, semantički preoblikovani kompleksni izrazi sastavljeni od najmanje dviju riječi a pretstavljaju dio rečenice ili je poklapaju“ (RITTGASSER 1985: 191).

u W. EISMANNA²² a u mnoha jiných. Méně často se setkáváme s definicí více či méně modifikovanou, např. že jsou to metaforické výrazy složené nejméně ze dvou slov a patřící do hovorového jazyka (MAČEK 1993: 263). Avšak např. M. ČECHOVÁ si všimla, že „ne všechny rysy jsou pro vymezení frazeologické jednotky stejně významné“ a připomíná myšlenku Františka MIKA, který uvažuje o tom, že idiom mívá často oslabenu především obraznost, ustálenost a víceslovnost, přičemž některá z vlastností může i chybět (ČECHOVÁ 1986: 178).

Tzv. **větné idiomy a frazémy** nebývají vždy zahrnovány do frazeologie a idiomatické právě kvůli svojí větné povaze. Tak je tomu např. u již zmiňovaného J. MATEŠIČE (FHS: VI). Vyčlenit „speciální propoziční a polypropoziční fixované útvary, jako jsou rčení, přísloví, pořekadla, pranostiky, popř. i tzv. okřídlená slova a citáty“ z frazeologie a idiomatické doporučuje též M. ČEJKA a pokračuje, že „z hlediska lingvistického (zejména pragmalinguvistického) i obecněji sémiotického je výhodnější zkoumat tyto útvary jako případy velmi obecně pojaté kategorie **citátů** a problematiku tzv. paremiologie (nauky o příslovích apod.) vyčlenit jako samostatnou disciplínu“ (ČEJKA 1992: 35). Popření přísloví jak jako nominální jednotky – právě pro jeho propoziční charakter – tak i obecněji jako součásti jazykového systému (langue) prosazuje Němec W. FLEISCHER (sborník EUROPHRAS 92). Ve svém příspěvku se zabývá „vztahem heterogenosti frazémů a poměrně homogenního typu přísloví v systému a textu“ a zamýšlí se „nad možností pojímat přísloví jako specifický text v rámci určité literární tradice“ (cit. dle ČERMÁK 1997b: 71). Fleischerova myšlenka nápadně koresponduje s tím, co již roku 1943 postulovali J. V. BEČKA s V. ŠMILAUEREM: „Stupnice rčení – úsloví – pořekadlo je vytvořena různou mírou automatisace, tedy činitelem jazykovým, kdežto přísloví činí příslovím jeho povaha myšlenková, a to už není věc jazyka. Proto se zdá, že naše poetiky a stilistiky nečiní dobře, když kladou přísloví a pořekadla tak těsně vedle sebe; řekli bychom, že do poetik patří jen přísloví, kdežto pořekadla že náleží do stilistik, do slovníků a frazeologií“ (BEČKA – ŠMILAUER 1943: 203).

Vedle F. Čermáka a J. Mlacka (viz FRAZTERM 1995: 105) připouští větnou podobu frazeologické jednotky mj. např. Berislav NIKOLIĆ („Две су основне категорије фразеолошких обрта у савременом српскохрватском језику: I. фразеолошки обрти по структури једнаки реченици; II. фразеолошки обрти по структури једнаки синтагми. Но ово су само две основне категорије фразеолошких обрта. Треба, међутим, одмах рећи да има још неколико конструкција фразеолошких обрта у српскохрватском. А затим и то да у обе наведене основне категорије има више типова“ – NIKOLIĆ 1975: 8), Katarína HABOVŠTIAKOVÁ s Emou KROŠLÁKOVOU („Do frazeológie zaraďujeme aj příslovia a porekadlá, ustálené prirovnania a okřídlené výrazy“ – HABOVŠTIAKOVÁ – KROŠLÁKOVÁ 1987: 120)

22 „Критерием идиоматичности фразеологизмы именно определяются как образования, у которых значение целого неравно значению суммы частей. Тем самым они на дословном уровне являются бессмысленными“ (EISMANN 1988: 100).

nebo příslušná pasáž *Příruční mluvnice češtiny* („Frazémy mohou mít též podobu hotové věty, a to buď slovesné, nebo neslovesné, popřípadě též podobu souvětí. Do kontextu se zapojují jako celek“ – PMČ: 72); jako druhy větných frazémů uvádí PMČ *pořekadla* (anonymní výroky vystihující určitou situaci – *I mistr tesař se někdy utne*), *pranostiky* (specifický druh pořekadel vyjadřující vztah mezi časovým obdobím roku a atmosférickými jevy, případně zemědělskými pracemi – *Vánoce na blátě, Velikonoce na ledu*), *příslovní* (anonymní výroky podávající mravní poučení poukazem na kolektivní zkušenost – *S poctivostí nejdál dojdeš; дрыга дан, дрыга у нафакка* – And 18), *okřídlená slova* (*Nikdo není prorokem ve své vlasti* – z Lukášova evangelia; *Veni, vidi, vici* – výrok přiřčený Caesarovi), tzv. *dialogické frazémy* (vztahující se minimálně ke dvěma komunikantům – *Na zdraví! Ať slouží!*) a rovněž různé typy *průpovědek a situačních výroků* (*V Praze je blaze. Ale draze!; Na to nemáš římské právo!*) (PMČ: 73 – označený příklad byl zvolen z našich excerpt). Větnou podobu idiomu připouští také Tibor ŽILKA (frazeologismy jsou podle něho „osobitá skupina jazykových výrazových prostředků, t. j. ustálené slovné spojení nebo celé vety s příznakovým stylistickým zafarbením“ – ŽILKA 1987: 150). O nutnosti zařazovat větné frazémy – vzhledem k jejich množství a důležitosti – do běžných německých výkladových slovníků hovořil na konferenci EUROPHRAS 92 německý lingvista Günter KEMPCKE (viz ČERMAK 1997b: 70).

Specifickou strukturu v rámci frazémů má **PŘIROVNÁNÍ**. Zkusme si přirovnání nejprve definovat.

T. ŽILKA o něm říká, že je to „druh básnického trópu, který má vlastnosti metafory“ a rozdíl mezi přirovnáním a metaforou vysvětluje takto: „Kým v prirovnaniu máme tri prvky (porovnávaný, porovnávací a spoločná vlastnosť), v metafore sú prvé dva z nich skryté. Spojitosť medzi dvoma obraznými pomenovaniami, ktoré sú svojou výstavbou rozdielne, ale sémanticky takmer totožné, sa stáva základom tvrdenia, že metafora sa vyvinula z prirovnania“ (ŽILKA 1987: 94n.).

Příbuznost přirovnání a metafory konstatuje též Mária DOBRÍKOVÁ, která ustálené přirovnání definuje jako prostředek obrazného vyjádření podobnosti, svou povahou blízký metafoře (FRAZTERM 1995: 125).

Podobné stanovisko k této otázce zaujímá i V. MOKIJENKO: „Устойчивое сравнение и метафорическое сочетание тесно связаны между собой. Некоторые исследователи даже не делают между ними различия, а иногда употребляют термин ‚метафора‘ исключительно в значении ‚устойчивое сравнение‘ (Spears) или считают компаративные обороты (simile) видом метафоры, усматривая между ними лишь формальное отличие – присутствие сравнительных союзов (Antilla, 142).²³ Другие подчеркивают семантическую и функциональ-

23 ANTILLA, Raimo: *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York – London 1972.

ную общность сравнения и метафоры и рассматривают их как единый комплекс“ (МОКШЕНКО 1980: 167).

Stejnou podstatu přirovnání a metafory hájí J. LEVÝ: „Mezi přirovnáním a metaforou totiž není rozdíl v podstatě, ale v koncentraci: metafora je zkrácené, zhuštěné přirovnání, přirovnání je doplněná, vysvětlená metafora. Proto jsou mezi oběma druhy básnického obrazu možné přechody, je mezi nimi také několik přechodných typů; srovnej řadu: ‚loď je jako mořský pluh‘; ‚loď, (to) je mořský pluh‘; ‚loď – mořský pluh‘; ‚mořský pluh‘. V prvním případě jde o připodobnění obou představ, v druhém a třetím o jejich ztotožnění a ve čtvrtém je již základní představa vůbec vynechána; přitom intenzita a působivost básnického obrazu stoupá s jeho zhušťováním“ (LEVÝ 1983: 147).

Zásadní rozdíl mezi přirovnáním a metaforou nevidí ani Milan JELÍNEK, když tvrdí: „Také prostředky metaforické můžeme vzhledem k přirovnáním, která často tvoří jejich východisko, považovat za prostředky implicitní. Některé jsou ovšem do té míry automatizovány, že by jejich explicitní rozvedení činilo značné potíže. Např. idiomatizovaný metaforický výraz *být u vesla* sotva můžeme nahradit explicitním přirovnáním. Čím méně je však metafora automatizována, tím snáze vstupuje do konkurence s přirovnáním. Poznamenejme ještě, že sám metaforický výraz může mít různý stupeň explicitnosti: vedle metafor obsahujících jen obraz jsou běžné i metafory s konfrontací obrazu a skutečnosti. První druh metaforických výrazů je ovšem implicitnější než druhý“ (PMČ: 748n.).

Skutečnosti, že přirovnání se často považuje za východisko pro metaforu, si všimla též Jiřina STACHOVÁ: „Doposud formulované teorie metafory, zejména substituční, srovnávací a interakční, považují za základ metafory, za základ jejího působení podobnost, podobnostní vztah mezi denotáty, které jsou metaforou spojeny“ (STACHOVÁ 1992: 284).

Opatrnější stanovisko již vyjadřuje F. ČERMÁK. Konstatuje sice, že „metafora se někdy chápe jako zkrácené přirovnání“, ale „princiálně jde o dva samostatné projevy jazykové tvořivosti“ (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 111).

Zřetelně odmítavé stanovisko k podobnosti přirovnání a metafory nacházíme u Josefa HRABÁKA: „Je nutno zdůraznit, že metafora není zkráceným přirovnáním, ale že jde o dva odlišné významové útvary. Rozdíl nespočívá pouze v tom, že na jedné straně je podobnost explicitně vyjádřena a v druhém případě je implicitní, ale v tom, že se při metafoře uvedou v pohyb konotace tak, aby se rozbíhaly od významového jádra různými směry, kdežto při přirovnání se nesou konotované významy jedním směrem. Řeknu-li, že má někdo ‚vlasy bílé jako sníh‘, je do popředí postavena představa podobnosti z hlediska společné barvy; řeknu-li, že někdo ‚má na hlavě sníh‘, je tu potenciálních společných znaků více: zima, chlad, blízká smrt atd., a všechny jsou jaksi v jedné rovině, protože není explicitně řečeno, který je dominantní, takže je z hlediska dominujícího významu možno i několik výkladů – a všechny jsou správné. Proto také působí metafora velmi efektivně a pro svou

určitou mnohovýznamnost upozorňuje na nové aspekty skutečnosti“ (HRABÁK 1977: 143). Jakýmsi „mostem“ mezi přirovnáním a metaforou jsou pak podle Hrabáka tzv. *metaforická přirovnání*; formálně jde o přirovnání, ale z hlediska významové výstavby se vlastně jedná o metafory (Tamtéž: 144).

Odmítavě se k podobnosti coby základu metaforického vyjádření staví také J. R. SEARLE (1977), který považuje pojetí metafory opřené o podobnost za neadekvátní. Podle Searla metafora nepředpokládá objekt srovnání, metaforický výrok není nutně výrokem o podobnosti (cit. dle STACHOVÁ 1992: 284).

Obecně přijatá základní sémantická struktura přirovnání bývá zobrazována vzorcem

Cd – R – Tc – c – Ct,

kde

Cd (komparandum) je referenční výraz obvykle v subjektové pozici, daný konkrétním kontextem;

R (relátor) je výraz relační povahy (obvykle sloveso), který dodává idiomu charakter predikátu;

Tc (tertium comparationis) označuje vlastnost, kterou Cd a Ct mají společnou (Tc často splývá s R);

c (komparátor) je formální znak signalizující obecně vztah podobnosti (v češtině obvykle *jak/jako*, v srbské *ko/kao/nonym*, v bulharštině *kamo*);

Ct (komparátum) je zobecněný a obvykle známý model, prototyp, standard, k němuž je kontextem daný referent Cd co do své podobnosti vztažen (ČEJKA 1992: 34n., srov. i FILIPEC – ČERMÁK 1985: 217n.).

Typické přirovnání je např. *Sousedka^{Cd} je^R zvědavá^{Tc} jako^c opice^{Ct}*. Velice často se ovšem vyskytují taková přirovnání, kde predikát plní současně funkci relátoru i tertium comparationis: *Soused^{Cd} pije^{R/Tc} jak^c Dán^{Ct}*. Z tematického hlediska lze o komparandové a komparátové části přirovnání říci, že komparandem bývá z 80 % *člověk* a komparátem – zdrojem podobnosti – nejvíce *konkrétní předměty* (asi z 50 %) a *živočichové* (asi z 20 %) (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 217n.).

Ne všechna přirovnání jsou ustálená (automatizovaná). Předmětem frazeologie jsou jen přirovnání idiomatizovaná (ustálená). To je velmi důležité z hlediska naší práce, neboť v umělecké literatuře, která nám posloužila jako zdroj excerpt, se nachází množství tzv. *přirovnání autorských*. Vzhledem k jejich značnému množství (zejména u srbského prozaika Milorada Paviće) jsme se rozhodli přistupovat k nim selektivně – rozdělili jsme je 1. na čistě autorské, které pravděpodobně nemají předpoklady k automatizaci a kolokvializaci (jejich užití bývá často úzce spjato s literárním kontextem) – např. *године високе као борове* (Pav 232) a 2. na takové, které určitý automatizační potenciál vykazují (mohou fungovat i mimo literární kontext) – např. *сјамути се као на звиждук* (Pav 73). První skupinu – celkem 55 excerptovaných autorských přirovnání (51 Pavićových a 4 Andrićova) – jsme do našeho výzkumu nezařadili, druhou ano. Jsme si ovšem vědomi značné subjektivity našeho výběru,

proto se také neodvažujeme k nějakým rozsáhlejšími prognózám o dalším možném osudu námi vybraných autorských přirovnání anebo o jejich trvalejší platnosti mimo daný literární kontext.

II.2.1. Formální charakteristika frazémů a idiomů

Frazémy jsou tvořeny alespoň dvěma lexikálními jednotkami (vyjma lexikálních IF, jejichž komponenty jsou z roviny morfémů). Tyto jednotky se ve frazému nazývají **komponenty**. Každý komponent má ve struktuře frazému pevnou *strukturní pozici* (srov. FILIPEC – ČERMÁK 1985: 184).

Základní podoba frazému (v té je frazém většinou zachycen též ve slovnících) se nazývá **invariant**,²⁴ což je ve své podstatě „bezpříznakový tvar jak neutrální (z nej-různějších hledisek), tak i nejfrekventovanější a slouží jako nejvhodnější východisko jednak k posouzení variant (druhých tvarů výrazu), a jednak k tvorbě transformací“ (Tamtéž: 186). R. SIMEON uvádí též alternativní termín **frazeologem** (SIMEON I 1969: 374). V invariantu jsou zachyceny tzv. *konstitutivní vlastnosti struktury frazému* (pořadí, druh obsazení a minimální počet komponentů, ev. i druh jejich vzájemných vztahů) (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 184). Jako příklad invariantu nám může posloužit přirovnání *помонити некога као слепу итенад* (And 45).

V literárním textu nebo v promluvě však frazémy většinou nebývají ve své základní, invariantní podobě (např. s infinitivním tvarem slovesa, s neobsazenou strukturní pozicí nebo s neobsazenou valencí), ale objevují se v něm kontextově přizpůsobené, aktualizované (o kontextové aktualizaci viz dále). Sloveso tak ve většině případů vyjadřuje příslušné gramatické kategorie a všechny strukturní pozice a valence jsou obsazené. Takové konkrétní užití frazému v textu nazýváme **realizací** frazému. Jako příklad realizace nám může posloužit konkrétní užití předchozího přirovnání: *помонити вас у Друну, као слепу итенад* (And 45).

V realizaci mohou být některé komponenty substituovány jinými, náležejícími do téže sémantické skupiny jako nahrazený komponent, a tedy víceméně nemění sémantiku frazému (srov. FILIPEC – ČERMÁK 1985: 185). Jiné komponenty zase můžeme vypustit, aniž bychom tím frazeologický význam nějak zasáhli. Fakultativnost některých komponentů je považována za jeden z příznaků, rozlišujících frazeologismy od neidiomatických ustálených slovních spojení (srov. MOLOTKOV 1977: 86–89 nebo LEWICKI 1982: 34). Frazém se po výše zmíněných formálních proměnách (substituce, elipsa) nazývá **varianta**; tak např. frazém *trpět jako pes* (And 41) je lexikální variantou frazému *zkoušet jako pes* (SČFI-P: 264). J. MLACEK definuje variantu jako jednu z „existujících ustálených podob frazémy, při kterež

24 V Mokijenkově terminologii se vyskytuje též termín фразеологическая модель, který je definován jako „структурно-семантический инвариант устойчивых сочетаний, схематически отражающий относительно стабильность их формы и семантики“ (МОКIJENKO 1980: 53).

sa aj napriek rozdielom od iných podôb zachováva identita frazémy, zachováva sa jej význam i jej obraznosť“ (FRAZTERM 1995: 127); prítom ji odlišuje od tzv. *paradigmatických forem frazému* (takto Mlacek nazýva ty jevy, ktoré v našej práci vyjadrujeme termínom *realizácie frazému*) a rovněž od *frazeologických synonym*²⁵ a *derivátů*²⁶. O zachovaní významu hovoří i V. МОКIJENKO („Фразеологизм как разновидность языкового знака характеризуется планом содержания и планом выражения. Варьированию, как правило, подвергается план выражения. План содержания должен сохраняться, иначе мы будем иметь дело не с фразеологическими вариантами, а с различными оборотами“ – МОКIJENKO 1980: 26) nebo S. SKORUPKA („Wariant frazeologiczny to taka jego forma, która nie ma wpływu na jego znaczenie“ – SKORUPKA 1985: 10). Tyto definice souhlasí s obecně jazykovou definicí varianty – totiž že je to takový jazykový prostředek, který má stejný sémantický a gramatický význam, avšak nemusí být totožný z hlediska stylového, expresivního apod. (CHLOUPEK A KOL. 1990: 100). Podle F. ČERMÁKA jsou varianty „ve srovnání s invariantem, který každý frazém má, příznakovými alternativními podobami tohoto frazému“ (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 185). O tom, že jako varianty obecného modelu lze chápat i ekvivalenty v pohledu mezijazykovém, hovoří V. STRAKOVÁ a jako příklad uvádí českou, ruskou a polskou variantu idiomu *ani ryba ani rak* (rus. *ни рыба, ни мясо*, pol. *ni [to] z mięsa, ni [to] z pierza*) (STRAKOVÁ 1994: 87).

Pokud jde o původ variant, tak Mokijenko si všiml toho, že někteří badatelé měli snahu připustit jako oficiální frazeologickou variantu jen frazém autorský a na vlastní schopnost frazému tvořit varianty hleděli skepticky. Mokijenko k tomu říká: „Именно функционально-стилистический подход обусловил стойко укorenившийся взгляд на подобные речевые варианты как на окказиональное явление, противопоставленное фразеологической норме. Писатель – либо творец, либо преобразователь такой нормы – вот вывод большинства лингвистов. Однако чрезмерное преувеличение возможностей индивидуального фразеотворчества нередко ведёт к ложным констатациям исторического характера. (...) Как правило, причиной подобного преувеличения роли писателей в создании фразеологического фонда является недооценка варьруемости как характерного свойства фразеологизма“ (МОКIJENKO 1980: 19n.).

25 **Frazeologická synonyma** definuje J. MLACEK jako „dve alebo viaceré frazémy, ktoré vyjadrujú približne rovnaký vecný význam, patria aj z hľadiska svojho kategoriálneho významu (podľa slovnedruhovej klasifikácie) do rovnakého typu a vznikli osobitnou frazeologizáciou (obraz každej z nich vychádza z odlišnej vnútornej formy – tým sa odlišujú napr. od lexikálnych variantov tej istej frazémy). Medzi frazeologickými synonymami neexistuje – podobne ako napr. medzi expresívnymi slovami – absolútna totožnosť, tzv. absolútna synonymia“ (FRAZTERM 1995: 45).

26 **Frazeologický derivát** je podľa P. ĎURČA „frazeologická jednotka modifikovaná buď derivačnou zmenou komponentu frazeologickej jednotky, paradigmatickou zmenou v štruktúre frazémy alebo rozšírením spojenia o ďalší, funkčne odlišný (veľmi často verbalizačný) komponent, pričom dochádza k zmene jej syntaktickej funkcie“ (FRAZTERM 1995: 48).

Pokud dojde k takové změně ve struktuře invariantní podoby frazému, která může vést až ke vzniku jiného frazému, hovoříme o **transformaci**. Tak např. frazém *напастати као хлеб* (Pav 101) lze považovat za transformaci přirovnání *пасту као квас* (FHS: 301). Má-li změna struktury za následek jen takové posunutí významu celého frazému nebo změnu jeho stylistické charakteristiky, které nevedou k vytvoření nového frazému, hovoříme o specifickém typu transformace – o *frazeologické aktualizaci* (viz dále kap. Stylistická charakteristika frazémů a idiomů; srov. též FILIPEC – ČERMÁK 1985: 244 a FRAZTERM 1995: 10). V obou případech přitom dochází k proměně funkce výsledného útvaru (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 223, 244). Čermák hovoří ještě o tzv. *gramatické transformaci*; tento termín však označuje totéž, co Mlacek a Ďurčo nazývají *frazeologickou derivací* (srov. FILIPEC – ČERMÁK 1985: 244; FRAZTERM 1995: 19, 122). Vzhledem ke skutečnosti, že frazeologie nemá jasná a přesná gramatická a sémantická pravidla, a vzhledem k mnohostranné inherentní anomálnosti celé IF doporučuje Čermák považovat všechny transformace v IF za pouhé *kvazitransformace* (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 223).

II.2.2. Sémantická charakteristika frazémů a idiomů

Prakticky všichni badatelé se shodují v tom, že význam frazému není součtem významů jeho komponentů (viz výše kap. Frazém, idiom). U mnoha frazémů však význam komponentů v různé míře nutně ovlivňuje význam celkový (např. *jablko sváru; ukázat někomu paty*) (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 179), o čemž byli přesvědčeni též zakladatelé ruské frazeologické školy V. V. VINOGRADOV a B. A. LARIN (MOKIJENKO 1980: 29) a co potvrzuje i sám V. M. MOKIJENKO (Tamtéž). F. ČERMÁK zde rozlišuje sémantickou participaci přímou (př. *manželský přístav; зыбуму време* – Pav 65) a nepřímou (př. *labutí píseň; носити камен као Сузиф* – Pav 263) a zdůrazňuje, že podíl sémantiky komponentu na významu frazému je vždy jen částečný, nepravidelný (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 189 – označené příklady byly zvoleny z našich excerpt).

Z předpokladu, že sémantika komponentů mohla být někdy pro celkový význam nějakého ustáleného slovního spojení určující, vychází D. BUTTLEROVÁ (1982). Rozlišuje tzv. *strukturní význam* frazému a tzv. *reálný význam* frazému a připouští tři modely jejich vzájemné relace: 1. prvotní strukturní význam frazému je již nejasný, zastřený, lze jej odhalit etymologickou analýzou. Z pohledu synchronního má frazém jen reálný význam. Tento případ je velmi řídký. Zařadit bychom sem snad mohli autorské rýmované přísloví *зде је мање здуха, ту је мање круха* (Pav 281). 2. reálný význam frazému nevyhází ze strukturního, ačkoliv původní sémantická vazba je stále zřetelná. Sem řadí frazémy typu *drž se, ševče, svého kopyta* a z našeho výběru bychom sem zařadili např. frazém *оцехати се као руба у воду* (Pav 63). 3. reálný význam je víceméně totožný se strukturním. Sem ButtlEROVÁ řadí frazémy

typu *bledý jak stěna*, nebo tzv. kvazifrazémy. Z našich jednotek bychom sem zařadili např. přirovnání *ερσему као мрпави* (And 223). S podobným dělením se setkáváme také u A. M. LEWICKÉHO, v jeho pojetí je však Buttlerové strukturní význam nazván *motivující* a Buttlerové reálný význam Lewicki označuje jako *motivovaný* (LEWICKI 1985: 10n.).

Pro význam frazémů jsou důležité především významy autosémantických komponentů, v první řadě podstatných jmen a sloves. Případem nejširších autosémantik jsou tzv. *desémantizovaná autosémantika*, jejichž povaha je již velmi blízká synsémantikům (markantní je to u sloves, např. *být, mít, dělat, nechat, dát, dostat, vzít* aj., avšak existují též u substantiv, např. *věc, záležitost* aj.) (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 180). Značnou desémantizaci ještě vykazují některé výrazy, které se v přirovnáních kladou na místo komparáta (čes. např. *svině, prase, kráva*; srb. např. *свиња, боз, шунак*).

Z hlediska významu abstraktního a konkrétního je pro oblast frazeologie typický vyšší výskyt nominálních komponentů s významem *konkrétním*, což „nápadně kontrastuje s celkově nekonkrétní, abstraktní povahou významu celé oblasti“ (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 181).²⁷ Mnohé z nich mohou do významu frazému přenášet i svůj charakteristický význam *symbolický* (Tamtéž), např. *pes* „věrnost“, *medvěd* „síla“, *slon* „tíha“, *kráva* „velikost“, *sníh* „bělost“ apod.

Jak je již z tohoto výčtu patrné, idiomatické komponenty z některých lexikálních oblastí jsou ve frazeologii zastoupeny ve větší míře než komponenty z jiných takových oblastí. Ve frazeologii narazíme prakticky na všechny běžné části těla (především lidského) – tehdy mluvíme o *somatických frazémech*.²⁸ Pokud je klíčovým komponentem frazému název zvířete nebo rostliny, mluvíme o *faunických či zoologických frazémech*, resp. *flórických či botanických frazémech*. Podobně – na základě charakteru klíčového komponentu frazému, resp. *frazeotvorné báze* (srov. FRAZTERM 1995: 54) – lze vytvořit mnoho dalších specifických sfér frazeologie a idiomatiky (viz též STRAKOVÁ 1994: 88n.).

Na vztahu vstupní sémantiky (komponentů) a výstupní sémantiky (frazému) je založena tzv. **motivovanost** frazému, přičemž ta vždy bývá jen částečná. K nejvýraznějším motivovanostem patří **1. vztah dekonkretizace** (věc konkrétní → věc abstraktní; *tvrď oříšek* „těžký problém“, *буму човек своје главе* – And 223 „člověk zastávající vlastní názory“), **2. vztah deanimalizace** (živočich → člověk / věc ab-

27 Viz též cit. dílo, 196: „Převážná většina IF však je sémioticky jednotná v tom, že je budována na denotátech povahy abstraktní.“

28 Velká část somatických frazémů náleží ještě do zvláštní kategorie tzv. **paralingvistických frazémů**, tedy frazémů s dvojitou znakovou povahou. Jde o výrazy typu *мавнout rukou nad něčim* nebo *покркit nos nad něčim*, které „v konkrétním úzu zprostředkují vztah zároveň ke konkrétnímu (fyzickému) denotátu primárnímu (tj. v prvním případě k pohybu ruky) i k sekundárnímu (mentálnímu) denotátu („přezíravost, nerespektivní“ apod.). Jsou to (ve svém idiomatickém významu) idiomy charakteristicky symbolické“ (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 196; srov. též LEWICKI 1985: 15n.).

straktní; *být pod psa* „být bezcenný“, *пoxватату некога као нулуће* – And 29 „snadno, bez potíží“) a 3. *vztah antropomorfixace* (věc/živočich → člověk; *hlava skopová* „hloupý, omezený člověk“, *mana puča* – Pav 297 „bezvýznamný člověk“). Takovýto motivační vztah však přímý vliv na konkrétní význam frazému zpravidla nemá (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 191).

Oblast frazémů a idiomů je jakousi zásobárnou alternativních vyjadřovacích prostředků, ke kterým saháme tehdy, chceme-li vyjádřit určitou skutečnost netradičním, expresivním, kondenzovaným, barvitějším způsobem. Frazeologie nám však nenabízí jen alternativu pro pojmenování toho, co bychom jinak mohli vyjádřit pomocí slov pravidelného jazyka. Velice často se stává, že pro jazykové vyjádření jemných duševních pochodů se výrazových prostředků z pravidelného jazyka nedostává vůbec, anebo je třeba sáhnout k nějaké komplikovanější kombinaci lexikálních prostředků a k prostředkům suprasegmentálním. Frazeologie v takovém případě často nabízí již *hotový výraz* pro tuto potřebu určený – např. rada ke strýzlivosti a zdrženlivosti v úsudku → *nevěř na duchy* (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 191n.).

Pokud jde o *poměr nociónální a pragmatické složky* idiomatického významu, tak na rozdíl od pravidelného jazyka má ve frazeologii nepoměrně větší váhu význam *pragmatický*. V jeho rámci jsou nejsilněji zastoupeny složky expresivní, symbolické a evaluativní (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 192). Čermák tyto složky definuje následovně: „*Expresivní složka* ustáleného významu, založená na nápadné odchylce a kontrastu buď (části) formy, nebo významu vůči formě, nebo významu základnímu, obvyklému, je projevem a signálem anomálního vztahu (mezi částmi formy nebo významem komponentů a celku apod.); i samo užití idiomu v textu však bývá expresivní.²⁹ (...) *Symbolickou složku* významu, která nemusí být závislá na symbolickém významu komponentů, si lze objasnit na rozdílu dvou idiomů, jejichž nociónální význam je blízký, popř. synonymní. Umožňuje svou odlišnou asociací vhodné začlenění do zřetelně odlišného kontextu a tématu, srov. *byl hned na koni* (s významem ‚využít situační převahy‘ a ‚jezdeckou‘ složkou symbolickou, vedle evaluativní složky nadhledu, povýšenosti apod.) a *byla to voda na jeho mlejn* (s významem ‚situace se obrátila v jeho prospěch‘ a symbolickou složkou ‚mlynářskou‘, vedle nociónálního ‚vzchopení se‘, hodnoceného jako prudké, popř. chtivé apod.). *Evaluativní složka* významu je nejužěji spjatá s jeho pragmatickou funkcí a zprostředkuje hodnotící stanovisko mluvčího na škále ‚dobrý–špatný‘“ (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 193). Zvýrazněný podíl pragmatických složek významu mění i *závislost frazému na kontextu*. Ta je vždy větší než u pravidelných pojmenování a nejvyšší bývá u frazémů propoziční povahy (Tamtéž).

29 Expresivním prvkem může být zvukomalba, deminutivum, augmentativum, rytmičnost, monokolabilní komponent, inkompatibilita mezi komponenty, nespisovný výraz, vulgarismus apod.

II.2.3. Stylistická charakteristika frazémů a idiomů

Stylistický příznak je podstatnou složkou významu frazeologických jednotek. Už samo užití frazému v psaném textu nebo mluvené řeči signalizuje zvláštní postoj pisatele či mluvčího k právě vyřčenému obsahu.³⁰ Frazeologie tedy souvisí se stylistikou nejtěsněji ze všech jazykových oblastí (srov. Skorupka [1960]) a někteří lingvisté ji dokonce chápali jen jako součást stylistiky (např. Mihál [1959]). Proto si už v roce 1980 V. МОКИЈЕНКО posteskl: „Самый большой парадокс, пожалуй, заключается в том, что лексикологи и лексикографы единодушно признают особый стилистический статус фразеологизма как яркой, образной и экспрессивной единицы, но при этом крайне редко дают её всестороннюю оценку. Не исключение в этом плане и специальные фразеологические словари, особенно словари одноязычные. (...) Ясно, что в какой-то мере такое положение вызвано объективными трудностями, связанными прежде всего со спецификой семантики фразеологизмов“ (МОКИЈЕНКО 1980: 228).

Jako stylistické kategorie se ve frazeologii a idiomatice nejčastěji vyčleňují **hovorová**, **neutrální** a **knížní frazeologie** (srov. např. Machač [1979] nebo Mlacek [1983]), přičemž kategorie neutrálních frazémů je kategorií do jisté míry spornou, podle některých zbytečnou (viz MLACEK 1983: 53n.). Duální členění upřednostňuje i T. ŽILKA, hovorovou frazeologii však nazývá širěji *hovorovou a lidovou* (ŽILKA 1987: 150).

Frazém – jako i jiné jazykové jednotky – má vlastní stylistickou hodnotu (stylovou příslušnost), která nevyplývá z kontextu (MLACEK 1983: 54). *Slovníky české frazeologie a idiomatiky* např. rozlišují **frazém básnický**, **knížní**, **publicistický**, **neutrální**, **kolokviální**, **slangový** nebo **argotický** (SČFI-VS1: 16). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* ani slovníčky z edice Mali frazeološki rječnici³¹ stylistickou charakteristiku neuvádějí, což jejich autorům po právu vytýká V. MUHVIC-DI-MANOVSKÁ (1993: 324n.). Stylistická hodnota se v kontextu buď naplní, anebo aktualizuje, přitom aktualizace bývá nejčastěji provázena nějakou formou lexikální transformace. O vlivu stylistické hodnoty komponentů na celý frazém říká J. MLACEK, že „miera, akou môže komponent svojou štylistickou hodnotou vplývať na štylistickú platnosť celej frazémy, zreteľne závisí od toho, o aký typ frazémy ide, aký je stupeň sémantického spätia zložiek vo frazéme. Je evidentné, že čím je toto spätie vyššie, tým menej môže štylistická stránka zložiek vplývať na štylistickú platnosť celej frazémy. Práve tým sa dá vysvetliť, prečo napr. jednotky s archa-

30 Rozumí se, že tuto skutečnost lze naplnit jen těmi frazémy, které vykazují dostatečnou expresivitu, anebo vhodnými aktualizacemi. To, jak bude frazém adresátem přijímán, závisí do značné míry na shodě jazykového povědomí adresáta a mluvčího.

31 Kromě jediné výjimky – tou je *Hrvatskosrpsko-njemački frazeološki rječnik* J. Kljaićové (1988).

ickými zložkami môžu byť bežnými frazémami súčasného jazyka.³² Komponent teda zreteľnejšie pôsobí tam, kde je nižšia miera desémantizácie zložiek frazémy“ (MLACEK 1983: 54). Musíme mať pritom na zreteli, že niektoré komponenty ovlivňujú celkovou stylistickou orientaci frazému silnejši (např. vulgarismy), jiné jen nepatrně (slova cizího původu).

Mluvíme-li o **aktualizaci**, máme tím na mysli takový zásah do ustálené podoby frazému (ať už morfológické, syntaktické nebo lexikální), který má za následek buď jen *posun* významu, nebo jeho plnou *změnu* (srov. MLACEK 1983: 55). Různé druhy takových aktualizací jsou podrobně ukázány ve *Frazeologické terminologii* (FRAZTERM 1995: 10). O aktualizaci coby opozici k automatizaci se podrobně, ale v obecné rovině zmiňuje již B. HAVRÁNEK (1932) ve sborníku Pražského lingvistického kroužku *Spisovná čeština a jazyková kultura*. **Aktualizaci** Havránek rozumí „užití jazykových prostředků takovým způsobem, že samo budí pozornost a je přijímáno jako neobvyklé, jako zbavené automatisace, disautomatizované, na př. živá básnická metafora (na rozdíl od lexikalizované, která je automatizována)“ (HAVRÁNEK 1932: 53). **Automatizaci** pak rozumí „takové užívání jazykových prostředků, a to buď izolovaných anebo vzájemně spojovaných, jaké je obvyklé pro určitý úkol vyjádření, totiž takové, že výraz sám nebudí pozornost, vyjádření po stránce formy jazykové se děje a je přijímáno jako konvenční a chce být ‚srozumitelné‘ již jako součást jazykového systému a nikoliv teprve doplněním v konkrétním jazykovém projevu ze situace a souvislosti. Nazýváme tedy automatizací to, co se v užším smyslu pro spojení slov někdy nazývá lexikalizací slovních skupin“ (Tamtéž: 52n.). Havránek pritom vědomě navazuje na myšlenky van Ginnekenovy (VAN GINNEKEN 1907: 241n.) a na Havránka se zase v této souvislosti odvolává např. Mokijenko (MOKIJENKO 1980: 98n.). F. ČERMÁK pro změnu hovoří o takové aktualizaci, která vyplývá ze zapojení frazému do kontextu, což způsobuje ztrátu jeho původní polysémie. Frazém tak nabývá konkrétní, jedinečný smysl (FILIPEC – ČERMÁK 1985: 229). Toto pojetí aktualizace bychom mohli nazvat **aktualizací kontextovou** a můžeme ji chápat jako jakýsi podtyp obecně pojaté aktualizace definované výše. Aktualizace vede buď k zesílení sémantiky frazému, anebo naopak k jejímu oslabení, avšak posun v sémantice frazému není obligatorní.

Významový pohyb s sebou přináší také změnu stylistické hodnoty idiomu. U aktualizací *hovorových frazémů* se stylistická platnost nového výrazu většinou *nemění*, proměnlivá je pouze míra expresivity, u aktualizací *knižních frazémů* bývá častý zřetelný *posun k hovorovosti* (MLACEK 1983: 55). Největší vliv na stylistické změny mívá **lexikální aktualizace**. V umělecké literatuře a publicistice jsou ob-

32 Srov. též: „Při normativní a stylistické diferenciaci frazeologismů je k nim třeba primárně přihlížet jako k celkům. (...) Přítomnost zastaralého prvku není příznakem zastaralosti – naopak může být signálem fixace, ustrnutí (petrifikace) frazeologické jednotky v jazyce současném; právě tak přítomnost nespisovného komponentu nevylučuje (...) frazeologické jednotky ze spisovného jazyka“ (MACHAČ 1979: 11).

líbené některé typy tzv. **komplexní aktualizace**, např. ten, kdy je frazému užito v jeho doslovném významu, avšak samotný frazém si stále zachovává – třeba jen v menší míře – svou přenesenou platnost. K napětí tak dochází díky střetu dvou významů jedné frazeologické jednotky (MLACEK 1983: 56). Důležitou stylistickou platnost mají také **autorské aktualizace**; většinou se jedná o specifickou individuální úpravu podoby nějakého frazému (cílem bývá většinou zvýšení expresivity; taková aktualizace se vyskytuje v umělecké literatuře i v publicistických textech), ale autor může vymýšlet z nejrůznějších příčin i frazémy nové (k tomu dochází převážně na poli umělecké literatury). Nejčastěji se přitom uchyluje k tzv. autorským přirovnáním.³³ V. MOKIJENKO hovoří v této souvislosti o *individuálně-autorských transformacích frazeologismů* a říká o nich: „Вариантность оборотов в речи и так называемые индивидуально-авторские преобразования фразеологизмов с лингвистической точки зрения – явления одного порядка. Последние, однако, часто представляют собой как бы вторичные варианты. Они создаются с различными стилистическими целями, например для усиления экспрессивности фразеологизма или его комического обыгрывания. Вариантность такого типа – это постоянная речевая актуализация нормированного употребления фразеологических единиц“ (МОКIJENKO 1980: 23). Některé autorské frazémy (jsou to vlastně specifické formy idiolektových frazémů) mají potenciál k tomu, aby se automatizovaly, avšak tento proces závisí na mnoha vedlejších faktorech. Automatizace (kolokvializace) autorského frazému se dopředu naplánovat nedá.

V souvislosti s frazémy se rovněž hovoří o emocionalitě a expresivitě. Oba termíny se často překrývají, jejich rozhraničení není zřetelné (ČERMÁK 1997a: 321). My se však přesto o určité vymezení hranice mezi oběma výrazy pokusíme. Význam slova **emocionalita** se často přibližuje českým výrazem „citovost“. V lexikologii se emocionalitou myslí *afektivní význam* lexikální jednotky, tedy to, co vypovídá „o pocitech a hodnotových postojích mluvčího při realizaci promluvy“ (ČEJKA 1992: 19; srov. též ČERMÁK 1997a: 319, 400). **Expresivitou** pak rozumíme různě silný projev afektivního a volního vztahu mluvčího a rovněž takové užití lexikální jednotky, které se na pozadí syntagmatické kombinace tohoto lexému s jinými v kontextu chápe jako neobvyklé, resp. vybočující z očekávané formy (ČERMÁK 1997a: 321). Lze tedy shrnout, že **emocionalita** vyjadřuje psychický stav člověka, kdežto jako **expresivní** označujeme jazykové prostředky, pomocí kterých může člověk svůj emocionální stav vyjádřit. Platí přitom, že k vyjádření emocí není užití expresivních výrazových prostředků podmínkou. Poněkud jiné vysvětlení však nacházíme u V. MOKIJENKA: „Можно, пожалуй, только признать, что экспрессивность – бо-

33 Tuto hypotézu vyslovujeme na základě excerpt z tzv. románu-lexikonu *Hazarští řečníci* Milorada Paviće, v němž se vyskytuje značné množství autorských frazémů a velká většina jich jsou přirovnání. Tento jev si vysvětlujeme tím, že tvorba přirovnání je „technologicky“ bezesporu jednodušší než tvorba nekomparativních frazémů.

лее опосредованное семантическое свойство, чем эмоциональность, и что оно имеет более широкий языковой диапазон функционирования. Иначе говоря, любое проявление эмоциональной семантики экспресивно, но не всё экспрестивное эмоционально“ (МОКIJЕНКО 1980: 209; srov. též OSIROV 1970: 121 nebo PŁACHIN 1973: 46).

Idiomy a frazémy jsou přirozenými nositeli jazykové expresivity, ovšem ne všechny IF bývají automaticky expresivní. Autoři SČFI rozlišují expresivitu bezpříznakovou a příznakovou, přičemž příznaková expresivita frazémů se pro potřeby SČFI vyjadřuje opozicemi *příznivý – nepříznivý*, *pochvalný – hanlivý*, *obdivný – pohrdlivý*, *žertovný – posměšný* a *mazlivý – zhrubělý až vulgární*; kladnou i zápornou platnost vyjadřují charakteristiky *překvapivý*, *varovný* a *ironický*; specifickou expresivitu vyjadřuje příznak *intenzifikační* (SČFI-VS1: 16).

Není jisté bez zajímavosti, že tyto stylistické charakteristiky frazémů a idiomů, vyjadřující podle F. ČERMÁKA expresivitu, označují podle P. ĎURČA emocionálnost frazému, tedy „schopnost frazémy odrážat emocionální postoj hovoriaceho k označovanému alebo adresátovi v diapazóne pochvalné/hanlivé, čo možno vyjadriť v tzv. emocionálnych predikátoch“ (FRAZTERM 1995: 25), přičemž expresivita frazému (expresivnost frazémy) je podle F. MIKA „subjektívne, osobné angažovanie sa hovoriaceho vo vyjadrení daného faktu frazémou, vnútorné stotožňovanie sa s ním, čo sa vo frazéme prejaví istou prozodickou, sémantickou či syntaktickou hyperbolizáciou, a to na spôsob osobnej simulácie zobrazovaného javu: *povedať, čo komu slina na jazyk prinesie, zahryznúť si do jazyka, pomastiť si črevá*. (...) Náprotivkom expresivnosti je kultúrnosť frazémy“ (FRAZTERM 1995: 27). Čermákovu pojetí expresivity je blíže J. MIHÁL svým pohledem ze strany stylistiky. Podle něho jsou expresivní frazémy stylisticky příznakové frazémy, které se vyčleňují vedle bezpříznakových (neutrálních) frazémů (Tamtéž). Expresivní a neutrální frazém bychom podle Mokijenka neměli chápat antagonisticky, neboť „между его полюсами – масса переходных случаев и возможностей. Многие языковые единицы в процессе функционирования могут вибрировать между этими полюсами, приближаясь то к одному, то к другому“ (МОКIJЕНКО 1980: 206).

II.2.4. Někteřá další kritéria pro klasifikaci frazémů a idiomů

o formální, sémantické a stylistické charakteristice IF jsme hovořili výše. Frazémy a idiomy však můžeme tříditi podle dalších hledisek. Tak např. polský lingvista S. BAŁBA sleduje idiomy v polském jazyce z úhlu **frekvence** jejich **výskytu**: „Posługując się kryterium stabilności języka, można w zasobie polskich frazeologizmów normatywnych wyróżnić: a) jednostki stabilne (trwające w polszczyźnie od bardzo dawna w niezmięnionej postaci i w niezmięzionym znaczeniu), b) jednostki recesywne (wycofujące się z użycia, przestarzałe; w słownikach opatrzywane kwalifikatora-

mi: przestarzałe, dawne), c) oraz jednostki ekspansywne (przedostające się z uzusu nowe frazeologizmy). Jednostki stabilne świadczą o trwałości normy, jednostki recesywne – o jej konserwatyzmie, a jednostki ekspansywne – o jej „elastyczności“ (BABA 1985: 87).

Dalším kritériem bývá velmi často **vznik a původ (etymologie)** frazému a jeho **kulturní a historická motivace**. Etymologický pohled na frazémy je velmi obtížný jednak proto, že zdrojem jejich značné části je mluvený (lidový) jazyk (srov. SČFI-VS1: 16), a jednak z toho důvodu, že etymologické slovníky se frazémy nezabývají – srov. k tomu J. JERNEJ (1993). O nutnosti etymologického výzkumu frazémů však není pochyb, zmiňují ji např. V. M. MOKIJENKO („Тезис о моделируемом характере фразеологических единиц даёт право требовать от историков фразеологии такой же методологической строгости, как и от этимологов слова. (...) Как показывает история этимологии, для системного анализа слова необходим накапливаемый веками материал из различных языков и диалектов, нужны широкие типологические параллели, выходящие за рамки генетической языковой общности. Такого материала для исторической фразеологии пока ещё нет“ – MOKIJENKO 1980: 77), A. KAMIŠ („Pro konfrontační studium má zvlášť velký význam klasifikace frazeologismů podle původu. Toto zkoumání nám pomůže vysvětlit velikou příbuznost frazeologických jednotek ve zkoumaných jazycích na straně jedné a jejich rozdílnost na straně druhé“ – KAMIŠ 1982: 114) nebo V. MUHVÍČ-DIMANOVSKÁ („Etimološka obrada pojedinih frazeologizama ima svoje opravdanje i u manje specijaliziranim rječnicima, pogotovo stoga što se među frazama domaćega podrijetla uvijek nađe bar poneki frazeološki kalk“ – MUHVÍČ-DIMANOVSKI 1993: 327).

Frazém je nám často vodítkem pro poznání hmotné a duchovní kultury určitého národa (srov. SMIEŠKOVÁ 1974: 193). Frazeologii jakožto specifickou oblast každého přirozeného jazyka pak v určitém smyslu můžeme nazvat „zhustenými dejinami jazyka a skratkovitými dejinami společnosti, protože zachytáva v jazykovom stvárnení s istým expresívnym postojom život človeka a jeho pohľad na svet v tých najrozmanitejších oblastiach vo všetkých časových etapách vývinu jazyka i spoločnosti“ (SKLADANÁ 1993: 50; srov. též FILIPEC – ČERMÁK 1985: 167n.). Nejsnadněji se původ idiomu určuje v případě, že se jedná o biblický citát, citát z nějakého obecně známého literárního díla (a dnes už i z filmu), známý výrok nějaké slavné nebo historicky významné osoby, přirovnání vycházející z nějaké historické události apod.

U **biblických citátů** si nemůžeme být vždy stoprocentně jisti, zdali výraz obsažený v Bibli není ještě staršího původu. Jistotu však máme v tom, že pokud se nějaký biblický frazém vyskytne v soudobém textu či proslovu, tak je to motivováno právě biblickou předlohou. Toto tvrzení můžeme směle vyslovit mj. i proto, že případné starší (motivující) zdroje biblických frazémů nejsou dostupné nebo ani vůbec známé. Příkladem řečeného je přirovnání *горак као пелен* (Pav 264) / *hořký jako pelyněk* (Pav 221): v samotném Pavičově textu je za pasáží, v níž je přirovnání pří-

tomno, explicitně uvedeno, že jde o citát z Bible (sledované přirovnání nalezneme ve Starém zákonu – Příslovích 5:4). Jiné prameny nám pak upřesní, že přirovnávání hořkosti k pelyňku bylo známo už starým Egypťanům (KOVÁŘOVÁ 1996: 45n.). O značné vážnosti Bible coby pramene frazémů nejrůznějšího charakteru svědčí mj. slova Vidy ZELENÉ: „Један од главних извора народне мудрости било је Свето писмо. Изреке из Светог писма сакупљали су разни гномолози још у средњем веку и из њихових збирки ове изреке ушле су и у народ, тако да је данас тешко распознати где престаје књижевни утицај а почиње народна творевина. Утицај Библије је тако јак, да се огледа у етичком садржају већине наших народних пословица. По мишљењу Фр. Марковића:³⁴ „свијест нашег пука сугласна је с етичком науком најумнијих и најчовјечнијих философа и с кршћанском благовијешћу“ (...) Библију као главни средњевековни извор пословица наглашава и В. Флајшханс³⁵ (...). Сњегирев³⁶ наводи Свето писмо као извор руских пословица. То је природно, јер је Свето писмо припадало свима европским народима и сви су подједнако из њега црпили; зато су и тако честе исте пословице код разних народа“ (ZELENI 1970: 497n.).³⁷

Пokus odvodit vznik mnoha pořekadel a přirovnání procesem tzv. **zhušťování myšlenky** (сгущение мысли) **пůvodně obsažené v bajce** učinili někteří ruští jazykovědci (Potebňa, Buslajev, Sněgirjov) (МОКIJENKO 1980: 114). Postup zmenšování kontextu frazému od bajky k pouhému slovu popsal МОКIJENKO následovně: 1. басня → пословица, 2. пословица → фразеологическая единица, 3. большая фраз. единица → меньшая фраз. единица, 4. фразеологическая единица → слово (МОКIJENKO 1980: 114–126). Sám však tuto hypotézu považuje za příliš vhodnou, neboť o ní říká: „Можно ли, например, трактовать устойчивые сравнения, известные многим языкам (*хитрый как лиса; глупый как осёл* и т. п.) как результат сжатия басни? Утвердительному ответу на этот вопрос препятствуют широта распространения подобных сравнений, трудности при разграничении типологического и генетического образований, исконного и заимствованного (калькированного) способов создания фразеологизма, невозможность установить первую фиксацию и т. д. (...) Как кажется, основная масса пословиц, басен, сказок о животных – это ‚развертывание‘ коннотаций, появившихся в далеком прошлом именно на основе ‚минимальных фразеологических единиц‘ – сравнений или метафор. Устойчивое сравнение, следовательно, может трактоваться как исходная единица и для эксплицирования, и для имплицирования. В языке, по-види-

34 МАРКОВИЋ, Фрањо: Етички садржај наших народних пословица. *Рад Југословенске Академије*, Београд 1896.

35 FLAJŠHANS, Václav: *Česká přísloví I*. Praha 1911–1913, s. 5.

36 СНЕГИРЁВ, Иван М.: *Русские в своих пословицах I*. Москва 1831, s. 11.

37 Studie Vidy Zelené *Извори Мушкатировићевих пословица*, z níž citujeme, je výňatek z její disertační práce, kterou jmenovaná obhájila r. 1926 na UK v Praze před Jiřím Polívkou a Matijou Murkem.

мому, постоянно происходит чередование этих двух противоположных способов фразеологизации. Например, ‚басенное‘ происхождение выражения *вертеться как белка в колесе* несомненно. Но создание басни Крылова ‚Белка‘, а соответственно, и данного выражения было обеспечено известными народному языку ассоциациями белки с быстрыми движениями. Следовательно, можно констатировать, что басня возникла посредством эксплицирования этих устойчивых коннотаций (resp. сравнения), а фразеологизм *вертеться как белка в колесе* – имплицированием басни“ (МОКIJENKO 1980: 129n.).

Hovoříme-li o původu frazému z hlediska vztahu **domácí jazyk – cizí jazyk** (domácím jazykem přitom – s ohledem na charakter této práce – míníme nějaký slovanský jazyk – v našem případě češtinu, srbštinu a bulharštinu), nabízí se dělení frazémů na čtyři základní kategorie: **1. idiomy typicky domácí** (české, srbské, bulharské atd.);³⁸ **2. idiomy specificky slovanské** (ovšem nerozšířené nutně ve všech slovanských jazycích); **3. idiomy obecně evropské** (fakticky frazeologické evropeismy nebo internacionalismy) a **4. idiomy jednotlivě převzaté z jiného jazyka a nespádající pod první tři kategorie** (u češtiny jde v první řadě o germanismy, u srbštiny a bulharštiny pak o grecismy a turcismy).

Našemu pojetí se velmi blíží klasifikace J. JERNEJE, který chorvatské frazémy rozděljuje podle původu na *1. typicky chorvatské; 2. obecně evropské; 3. nejspíše italského původu; 4. nejspíše vytvořené podle němčiny a 5. jiného původu* (JERNEJ 1993: 192). Kombinací etymologického původu s původem nacionálním (teritoriálním) je pak pojetí J. MATEŠIČE, jenž rozlišuje frazémy *1. typicky chorvatské, vyjadřující typicky domácí vztahy; 2. odkazující něčím na mytologii nebo pohádku; 3. mající křesťanský původ a 4. převzaté z cizích jazyků, a to z různých důvodů*. Konstatuje přitom, že kritérií pro dělení frazémů existuje mnoho (MATEŠIČ 1993: 294n.). Z hlediska poměru typicky domácích frazémů na jedné straně a frazémů jiného než domácího původu či internacionálních frazémů na straně druhé lze – alespoň pokud jde o češtinu – říci, že mezinárodní povahu má mnohem větší část české idiomatiky a frazeologie, než by se dalo předpokládat (SČFI-VS1: 23).

Při sledování teritoriálního rozšíření nějakého frazému nesmíme zapomínat – jak správně připomíná J. SKLADANÁ – že „mnohé vhodné frazémy, ktoré sa vyskytujú vo dvoch alebo viacerých jazykoch, najmä príbuzných, nemuseli sa dostať do príslušného jazyka iba preberaním z jedného jazyka do druhého. Zhoda ich obsahovej a formálnej stránky, zhoda v motivácii, prenášaní významu a pod. môže byť aj dôsledkom rovnakého alebo podobného reagovania človeka na vonkajšie podnety, na rovnaké alebo podobné životné, citové, pracovné a iné situácie, skúsenosti a pod. Pri takýchto frazémach možno nájsť jednak zhody, jednak rozdiely, najmä v rovine lexikálno-sémantickej, ktoré sú motivované tým, že rozličné

38 Někdy je velice obtížné zjišťovat, kdy jde o frazeologismus domácí a kdy o přejatý, protože přejaté frazémy často zdomácněly natolik, že se již necítí jako cizí. Často je také nsnadné zjistit, ve kterém jazyce původně vznikly, což platí zejména u frazémů staršího původu (KAMIŠ 1982: 114).

národy vidia okolitý svet buď rovnako či podobne, buď odlišne“ (SKLADANÁ 1993: 50, podtrž. P.K.; srov. tiež Basaj [1985,³⁹ 1988]).

Jelikož se naše práce týká evropských jazyků, je pro nás důležitá ta skutečnost, že v rámci evropské kulturní oblasti existuje všem evropským jazykům společný frazeologický fond. Ten je tvořen jednak internacionálními idiomy a frazémy, které mají původ v Bibli, antice, literatuře a společné historii, a jednak těmi IF, jejichž shoda plyne ze stejného nebo podobného pohledu na okolní svět, ze stejných nebo podobných faktů, jevů a reálií, které nás obklopují, a ze stejné či podobné reakce člověka na ně (SKLADANÁ 1993: 52; srov. tiež Skorupka [1988]⁴⁰ nebo Mlacek [1985]⁴¹). Shoda se nejvíce projevuje u geneticky příbuzných jazyků. Teritorium, na kterém se různojazyčné podoby nějakého frazému vyskytují, se nazývá *frazeologický areál* (MLACEK 1985: 39; srov. tiež Aksamitaů [1978]) a dotyčné IF pak nazýváme *arealismy* (SKLADANÁ 1993: 52). Problémem typologie frazeologických internacionismů (evropeismů) se tu nebudeme podrobněji zabývat, jen připomeneme, že v této oblasti báдали např. J. P. Solodub (1982) nebo M. Basaj (1985).

39 „Frazeologów od dawna intrygowało zjawisko występowania identycznych związków frazeologicznych (frazemów) w różnych, nawet bardzo odległych strukturalnie językach. Dziś wiadomo, że identyczność ta opiera się na wspólnocie logiczno-metaforycznych procesów myślenia różnych narodów“ (BASAJ 1985: 73).

40 „[W]iele zwrotów i wyrażení przedostaje się z jednego języka do innego i wiele jest frazeologizmów wspólnych różnym językom. Wspólnym źródłem tych frazeologizmów jest Biblia, kultura antyczna i w ogóle wspólnota cywilizacyjna wielu narodów. (...) Wyrażenia i zwroty takie, jak: *sztyfowa praca, pięta Achillesowa; znaleźć się między Scyllą a Charybdą* – występujące w większości języków europejskich – świadczą o wpływie literatury starożytnej na te języki i o wspólnych kręgach kulturowych narodów europejskich“ (SKORUPKA 1988: 12n.).

41 „Pri porovnávaní frazeológie z rozličných európskych jazykov treba na prvom mieste pripomenúť známu skutočnosť, že väčšina týchto jazykov má veľa analogických nielen prísloví, porekadiel a okrídlených výrazov, ale aj vlastných frazém, ktoré majú svoj základ napr. v antickej kultúre, v biblických a náboženských (najmä kresťanských) výrokoch a formulách, vo svetovej literatúre, dejinách atď. Analógie sú také výrazné a zreteľné, že sa tu už dávnejšie hovorí o spoločnom frazeologickom fonde európskych jazykov. Prípady spojení tohto druhu sú výrazne, no pritom svojsky zastúpené aj vo frazeológii jednotlivých slovanských jazykov“ (MLACEK 1985: 38).